

УДК 94 (437.1/.2:477)

Цуп О.

ЧЕСЬКИЙ ДОСВІД ПРИВАТИЗАЦІЇ В УМОВАХ РИНКОВИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ

Розглянуто теоретичні засади, правове забезпечення та особливості процесу приватизації у Чеській Республіці. Проаналізовано основні напрями чесько-українського співробітництва в галузі реформування економічної системи України та можливості використання чеського досвіду в сфері приватизації.

Ключові слова: Чеська Республіка, Україна, постсоціалістична трансформація, реформи, приватизація.

На шляху переходу до ринкової економіки в усіх постсоціалістичних країнах невід'ємною частиною реформ стала приватизація як передумова формування недержавного сектору економіки та важливий чинник підвищення ефективності національної економічної системи. Серед реформених країн Центрально-Східної Європи практичні здобутки економічної трансформації в Чеській Республіці виявилися чи не найуспішнішими. Завдяки цьому Чехія отримала статус держави зі зрілою ринковою економікою, а її реформаторський досвід став взірцем для країн, що прагнуть економічної стабільності, в тому числі і для України.

Соціально-економічні та етнополітичні зміни, що відбулися у Чеській Республіці внаслідок постсоціалістичної трансформації в першій половині 90-х років минулого століття, викликали зацікавленість у широкого кола українських і зарубіжних вчених, ставши предметом досліджень І. Вовканича й І. Сюська [7], Н. Бокало і С. Трохимчука [6], В. Литвина [10], Б. Мельниченко [11], В. Ревенка [12] та ін. Винятково практичний інтерес становить вивчення досвіду чеської моделі приватизації, про що йдеться у матеріалах аналітичних довідок і рекомендацій економічних експертів обох країн [5, 8]. Проте, на нашу думку, потребують більш детального з'ясування питання чесько-української співпраці у контексті надання Україні експертно-технічної допомоги щодо здійснення економічних реформ та прискорення темпів приватизації за умови використання

чеського позитивного досвіду. На цьому та інших аспектах проблеми і зосереджена увага даної статті.

Необхідність структурної перебудови економіки східноєвропейських країн з метою пристосування її до ринкових відносин та інтеграції в західноєвропейські ринки й організаційні структури виникла ще на початку 90-х років ХХ століття. Одночасно із ліквідацією тоталітаризму, демократичними перетвореннями, закладенням основ громадянського суспільства, виробленням нової концепції зовнішньополітичної діяльності було сформовано і нове економічне мислення.

Чеський національний варіант постсоціалістичної трансформації полягав у першочерговій зміні економічних засад суспільної системи, тобто швидкій реалізації радикальної ринкової реформи, за що й отримав назву «шокової терапії» або «клаусотерапії». Її ініціатором став відомий політик та висококваліфікований економіст В. Клаус, який свого часу обіймав посади міністра фінансів Чехословаччини (1989–1992 рр.), прем'єр-міністра Чехії (1992–1997 рр.), голови Палати депутатів Парламенту ЧР (1998–2002 рр.), Президента Чехії (2003–2013 рр.) [7, 77; 10, 382]. Системна реформа базувалася на так званих «десяти заповідях», що передбачали наступне: неможливість централізованого планування, створення і розвитку ринкової економіки, незначну роль іноземної допомоги у процесі перетворення, неминучість економічного шоку, необхідність радикальних дій, постійна підтримка макроекономічної політики, цінний шок, всеохоплюючу приватизацію, рівномірний розподіл економічних і соціальних затрат, відкриття зарубіжних ринків, існування успішних політиків-реформаторів [12, 43–48]. Таким чином, маючи в основі принцип роздержавлення і трансформування державної форми власності в інші – колективні та індивідуальні (приватні), – програма спрямовувалася на лібералізацію внутрішніх та зовнішніх ринків. Основним компонентом трансформаційного процесу виступила приватизація.

Початковий етап економічних перетворень у ЧСФР тривав упродовж 1989–1992 рр. Він супроводжувався певними труднощами в економічному житті країни. Це, зокрема, пониження народногосподарської ефективності, посилення інфляційних тенденцій, розвал східноєвропейського ринку тощо. Чеські експерти, аналізуючи ситуацію в країні, що склалася на початку 1990-х рр., відзначали скорочення сукупного суспільного продукту на 3%, національного доходу – на 3,5%, а валової продукції сільського господарства – на 3,5%. Промислове виробництво впало на 3,3% [4, 88]. Відчутно зменшилися обсяги видобування кам'яного та бурого вугілля, випуску продукції металургії, машинобудування, хімії, харчової промисловості. Окрім цього помітно зросла неплатоспроможність підприємств, по-

гіршилося співвідношення темпів зростання продуктивності праці і заробітної плати

Розвиток сільського господарства мав суперечливий характер. Того ж 1990 р. було зібрано рекордний врожай зернових, який становив 12,6 млн. т при середній врожайності 52 ц з гектара. Водночас зменшився збір картоплі і цукрового буряку. Почалося скорочення поголів'я великої рогатої худоби. Також було обмежено закупівлю продукції тваринництва: яловичини – на 4%, свинини – на 5%, молока – на 3% [4, 88].

Напруженість на внутрішньому споживчому ринку пов'язували із збільшенням роздрібних цін (у середньому на 10% за рік) і грошових доходів населення на 7,5%. Федеральний бюджет був зведений з активом в 3,6 млрд. крон (прибл. 133,3 млн. дол. США) [4, 89]. Однак уряду не вдалося використати ці кошти на подолання інфляційної тенденції й уникнути купівельної лихоманки і «втечі від грошей».

Ситуація у сфері зовнішньої торгівлі була сприятливою для чеської економіки. Обсяг зовнішньоторговельного обігу збільшився на 7%, головним чином за рахунок зростання імпорту (на 14,7%). Сальдо торгового балансу зведено з дефіцитом у розмірі близько 22 млрд. крон (прибл. 815 млн. дол. США). Зовнішній борг зменшився з 7,9 млрд. дол. до 7,7 млрд. дол. США [4, 89]. Що ж стосується процесу роздержавлення, то на початок 1990 р. загальний обсяг нерухомості й основних фондів, що були у приватній власності, становив лише 2%. У приватному секторі було зайнято 1,2% від загальної кількості працездатного населення, які виробляли 4,1% ВВП [12, 7]. Таким чином, упродовж року в країні склалися умови для структурної перебудови, трансформування державної власності, впровадження ринкових механізмів управління, переорієнтації зовнішньоекономічних зв'язків. Одночасно серйозних змін зазнали соціальна структура суспільства, мотивація поведінки економічних суб'єктів.

У свою чергу західні політики, відзначаючи позитивні результати чеської постсоціалістичної трансформації, динаміку господарського і соціального росту, застерігали від сподівань на швидкі зміни впродовж 2–3 років. Так, на зустрічі керівників департаментів планування з проблем зовнішньої політики, що відбулася 22–24 березня 1991 р. у відділенні Міжнародного інституту з питань безпеки Схід–Захід у чеському місті Штіжін, представники зовнішньополітичних відомств із 13-ти країн, у тому числі Чехії і України, спільно шукали способів вирішення соціально-економічних проблем східноєвропейських країн. За західними обрахунками, для того, щоб ЧСФР, в числі інших країн Центральної і Східної Європи, за 10 років сягнула, приміром, рівня Німеччини, необхідно було 27 трлн. дол. США. Тому, на перспективу, для досягнення західноєвро-

пейського рівня відводилося не менше 50 років [4, 50–54]. Щоправда, чеські здобутки у сфері системних суспільно-політичних і економічних перетворень у першій половині 1990-х рр. дають змогу говорити про появу феномену «чеського економічного дива». Чехія на певний час стала прикладом для інших постсоціалістичних держав щодо реформування.

Певним гальмівним чинником системності цього процесу виступили відмінності політичного й економічного становища двох складових частини країни – Чехії і Словаччини, – що в майбутньому призвело до розпаду ЧСФР і утворення на європейському континенті 1 січня 1993 р. двох нових незалежних держав. Ці події ознаменували також початок нового етапу ринкових перетворень, на якому кожна із держав обрала власний шлях розвитку. Наприклад, якщо Чеська Республіка продовжила курс прискореного реформування економіки і змогла до 1995 р. завершити широкомасштабну програму «великої приватизації» та змін форм власності, то у Словаччині процес приватизації та роздержавлення було відкладено до 2000 р.

Як уже зазначалося вище, центральне місце у процесі чеських економічних перетворень зайняла приватизація. Її систему склали 5 основних елементів: реституція, повернення і передача власності муніципалітетам, мала і велика приватизації, перетворення соціалістичних кооперативних господарств у приватні компанії.

Правову основу процесу приватизації склав комплекс відповідних документів. Одним з перших 28 квітня 1990 р. було прийнято «Конституційний закон про внесення змін і доповнень до Конституції 1960 р.», положення котрого обумовлювали інститут права власності. Питання реституції розглядалися на основі федеральних законів «Про відновлення справедливості у відносинах власності» від 2 жовтня 1990 р. та «Про позасудову реабілітацію» від 1 квітня 1991 р. Зміст низки приватизаційних законів, укладених упродовж 1990–1991 рр., – «Про передачу державної власності та деякого майна іншим юридичним та фізичним особам», «Про умови та терміни передачі державної власності іншим особам», «Про захист державної власності від протизаконних посягань», «Про муніципальну власність та її захист» – також спрямовувався на врегулювання відносин власності [11, 93–109].

Реституція як форма приватизації передбачала повернення попереднім власникам чи їх прямим нащадкам нерухомості, основних фондів і землі, котрі були вилучені та націоналізовані у 1945–1955 рр. Як результат – церкві повернуто землю, сільськогосподарські угіддя, нерухомість. Лише упродовж 1990–1991 рр. через суд було задоволено більш ніж 112 тис. реституційних заяв і вимог, унаслідок чого приблизно 130 тис. середніх та

великих споруд і будівель передано у користування їх попереднім власникам. Така соціальна справедливість коштувала державі, за найскромнішими підрахунками, 127 млрд. крон (прибл. 4,7 млрд. дол. США) [12, 7]. Однак, переслідуючи передусім соціально-політичні цілі, реституція не дала очікуваного ефекту, адже велика кількість заяв зумовила тривалий процес з'ясування їх достовірності через суд.

Наступною важливою акцією уряду стала передача державного майна і прав на володіння ним, включаючи землю, що не використовується в сільськогосподарському виробництві, муніципалітетам. Останніх у Чехії нараховувалось понад 6 тис. Вартість безоплатно переданої власності становила не менше 350 млрд. крон (прибл. 13 млрд. дол. США) [12, 7]. Після передачі і юридичного оформлення через суд прав власності держава вже не мала жодного відношення до цієї власності. Муніципалітети самостійно вирішували всі питання, пов'язані з володінням та використанням даного майна.

Новою формою роздержавлення майна стала мала приватизація – спосіб прямого продажу господарських об'єктів гуртової і роздрібною торгівлі, закладів громадського харчування і сервісу, невеликих фабрик і заводів, будівельно-монтажних компаній в різних формах (відкритій та закритій) через аукціони та конкурси. Величина таких об'єктів визначалася залишковою балансовою вартістю у межах 1 млн. крон (прибл. 37 тис. дол. США). Для реалізації програми малої приватизації на всій території країни було створено 85 регіональних приватизаційних комісій (РПК). Наприклад, лише у 1991 р. було проведено 30 тис. аукціонів, на яких у Чехії продали 21 940 господарських одиниць малої приватизації. Загалом, за 2,5 роки реалізації цієї програми у приватну власність перейшли понад 85% об'єктів торгівлі та сфери послуг. Загальний прибуток держави при цьому склав 35 млрд. крон (прибл. 1,3 млрд. дол. США) [12, 8–10]. Швидко і масштабно проведена мала приватизація допомогла країні подолати напругу, пов'язану із структурною перебудовою промислової сфери і сфери державного управління, створивши при цьому понад 1,5 млн. нових робочих місць.

Домінуючу роль у приватизаційному процесі було відведено великій приватизації (для середніх і великих підприємств). У реєстр об'єктів, що підлягали обов'язковій приватизації, спочатку увійшло близько 6 тис. підприємств. Згодом з них виокремили і ліквідували 60 найбільш збиткових. Ще 680 отримали особливий статус, тобто їх приватизація відкладалася до 1996 р. або до особливих розпоряджень уряду. До списку також не було внесено майно державних органів, великі дамби і гідроспоруди, культурні установи, великі об'єкти охорони здоров'я і заклади соціального добробу-

ту. Приватизацію підприємств, що залишилися, розділили на дві частини (хвилі). Її реалізація відбувалася за допомогою основних методів: стандартних (відкритий аукціон, закритий і відкритий конкурси, прямий продаж фізичній чи юридичній особі, продаж іноземному інвесторові тощо) і нестандартних (метод купонної (ваучерної) та сертифікатної приватизації). Вартість держмайна із 1890 приватизаційних проєктів склала більш ніж 400 млрд. крон (прибл. 15 млрд. дол. США) [12, 13–16]. Слід відзначити, що під час першої приватизаційної хвилі намагалися продати найбільш слабкі і збиткові об'єкти. У період другої хвилі, що завершилася 1994 р., активізувалися іноземні інвестори. У Чеській Республіці уряд створив спеціальну групу експертів, яка розглядала проєкти великої приватизації за участю іноземного капіталу. Лише 1993 р. було схвалено і рекомендовано до реалізації 146 проєктів на загальну суму активів у майже 25 млрд. крон (прибл. 925 млн. дол. США) [12, 17–18]. Загалом, іноземні інвестиції надходили в чеську економіку у формі купівлі-продажу пакетів акцій на фондовому ринку, участі закордонного інвестора у приватизаційних аукціонах і конкурсах.

Ще однією особливістю чеського приватизаційного процесу стала купонна приватизація. Пік її розвитку припав на 1992–1994 рр., хоча сама ідея виникла ще у 1989 р. Загальна схема приватизації передбачала продаж населенню за 40 дол. США купонної книжки (не підлягала перепродажу). Кожний громадянин країни міг за своїм вибором обміняти купони на акції підприємств або на акції спеціально створених для цієї мети приватизаційних інвестиційних фондів. Своє право на участь у купонній приватизації використали 96% громадян країни. За цю першу хвилю було приватизовано 1491 державне підприємство (1/5 вартості державного майна). Обслуговували купонну приватизацію в Чехії 434 інвестиційних приватизаційних фонди, в тому числі створених іноземним юридичним особам під гарантії держави. За період масової приватизації 40% населення передало 56% своїх купонів 10 найбільшим фондам. Серед них – Гарвардський інвестиційний фонд і філіал австрійського фонду «Кредит Аншальт» [8, 74–75].

Особливо складним у процесі приватизації виявилось трансформування кооперативних і державних фермерських господарств. Необхідно підкреслити, що земля у країні завжди була у приватній власності, тому при реорганізації кооперативів особливих проблем стосовно права власності громадян на землю не виникало. Однак кооперативи володіли господарськими будівлями, технікою, насінням тощо, тому критерії розподілу цього майна між членами кооперативу та схеми його одержання визначалися положеннями законів «Про відношення до землі і іншої землероб-

ської власності» (1991 р.) й «Про регулювання відносин власності в кооперативах» (1992 р.). З приводу приватизації державних фермерських господарств у 1993 р. було розроблено тимчасові урядові рішення. Їх суть полягала в тому, що 80% майна і землі були передані в оренду тим, хто подавав приватизаційні проекти [12, 33–35]. Загалом, 3 млн. чеських землевласників отримали реальний шанс мати прибуток від оренди або купівлі-продажу землі.

Таким чином, Чеська Республіка досягла успіху у здійснюваній економічній реформі. У країні відбулися важливі зміни відносин приватної власності, зростання показника народногосподарського комплексу, інтеграція національної економіки у світовий і європейський економічний простір. Це, у свою чергу, дозволило їй гідно вийти із економічної кризи 1997–1998 рр. та ефективно адаптуватися до загальноєвропейських тенденцій економічного розвитку й інтеграційних господарських процесів об'єднаної Європи. Разом із тим повністю уникнути приватизаційних прорахунків не вдалося. Вони, на думку сучасних аналітиків і експертів, обійшлися чеській державі в суму майже 2 млрд. євро (прибл. 1,8 млрд. дол. США) [9, 29].

Загалом можемо відзначити, що чеський досвід є корисним для України. Наша держава, розпочавши процес приватизації ще у 1992 р., і до сьогодні не змогла отримати очікуваних результатів. Тоді як аналогічна чеська реформа в основних своїх рисах була реалізована лише за 5 років. Саме тому на сучасному етапі двосторонніх чесько-українських відносин особлива увага приділяється співробітництву в галузі реформування економічної системи України та можливості використання чеського приватизаційного досвіду.

Зокрема, у контексті надання Україні експертно-технічної допомоги в здійсненні реформ упродовж 9–15 січня 1995 р. у Празі відбулися двосторонні переговори. Українська делегація, очолювана заступником міністра економіки Л. Павліковською, провела зустрічі в Канцелярії прем'єр-міністра, міністерствах економіки, закордонних справ, фінансів, сільськогосподарства, промисловості і торгівлі, приватизації, економічної конкуренції, Національному банку, Чехінвесті та Спілці незалежних підприємців. Основою двостороннього діалогу стала підготовка українською стороною проекту «Програми технічної допомоги Україні» [1, 18–19; 2, 13–18]. Ключові положення документа, який запропонувала українська сторона, знайшли повну підтримку і задоволення про найшвидше узгодження джерел фінансування практично у всіх чеських відомствах. Чеська Республіка схвалила прагнення України щодо радикальних економічних реформ і розширення економічної співпраці між країнами.

Наступний раунд переговорів відбувся 24 квітня 1996 р. у Києві і завершився підписанням «Меморандуму про співробітництво та допомогу у здійсненні економічних реформ в Україні». Для реалізації його основних положень Міністерство закордонних справ ЧР відповідно до рішення чеського уряду створило фонд для допомоги у здійсненні економічних реформ в Україні («know-how»). Ресурси цього фонду були спрямовані на підтримку приватизації державного майна в Україні, залучення іноземного капіталу, розвиток підприємництва при переході до ринкової економіки і торговельно-економічних відносин між господарськими суб'єктами Чехії та України, обмін досвідом у приватизації агропромислового комплексу. Уже в 1996 р. було реалізовано чотири проекти вартістю 7 млн. крон (прибл. 260 тис. дол. США) [3, 1–3]. Упродовж 1996–2000 рр. чеська сторона на реалізацію проектів виділила 54 млн. 200 тис. крон, що складало приблизно 2 млн. дол. США. Надалі сума фінансування органами центрального державного управління збільшилася в кілька разів. Міністерства і відомства України отримали від чеської сторони значну підтримку, в т. ч. грошову, для реформування економічного сектору та підвищення рівня охорони здоров'я в країні.

Підсумовуючи вищесказане, відзначимо, що на початку 1990-х рр. у чеській економіці відбулися значні зміни, пов'язані з переходом до ринкового господарства і приватизаційними процесами. Обґрунтована підготовка і стабільність законодавчої бази, швидкі темпи та різноманітність форм стали запорукою загальноєвропейського успіху чеської приватизації. Після включення Чеської Республіки до загальноєвропейського інтеграційного процесу і вступу країни в ЄС у 2004 р. подальша приватизаційна практика здійснювалась вже під прямим впливом європейських стандартів. Цей корисний досвід було запропоновано і Україні як щодо реформування своєї економічної системи, так і прискореної реалізації її євроінтеграційної стратегії.

Theoretical framework, legal framework and features of the privatization process in the Czech Republic are considered. Main areas of the Czech and Ukrainian cooperation in the reform of the economic system of Ukraine and the possibility of using the Czech privatization experiences are analyzed.

Key words: Czech Republic, Ukraine, post-socialist transformation, reform, privatization.

Рассмотрены теоретические принципы, правовое обеспечение и особенности процесса приватизации в Чешской Республике. Проанализированы основные направления чешско-украинского сотрудничества в от-

расли реформирования экономической системы Украины и возможности использования чешского приватизационного опыта.

Ключевые слова: Чешская Республика, Украина, постсоциалистическая трансформация, реформы, приватизация.

Література

1. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі ГДА МЗС України), ф. 1 (Справи постійного зберігання за 1988–2005 рр.), оп. 4, спр. 7800. Укладення політичних договорів та угод між Україною та іншими країнами. Переговори та листування про їх виконання. Т. 1. (3 січня 1995 р. – 28 лютого 1995 р.). – 162 арк.
2. ГДА МЗС України, ф. 1 (Справи постійного зберігання за 1988–2005 рр.), оп. 4, спр. 7805. Перебування Міністра закордонних справ, іноземних урядових делегацій в Україні. Т. 1. (11 січня 1995 р. – 7 липня 1995 р.). – 166 арк.
3. ГДА МЗС України, ф. 2 (Двосторонні договори і угоди), оп. 6, спр. 1356. Меморандум між Україною і Чеською Республікою про співробітництво та допомогу у здійсненні економічних реформ в Україні (9 липня 1997 р.). — 3 арк.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії України), оп. 32, спр. 2932. Записки, довідки, інформації, листи Міжнародного відділу ЦК КПРС, Міжнародного відділу ЦК Компартії України, партійних органів, МЗС УРСР про розширення зовнішньополітичної діяльності союзних республік, прийом іноземних делегацій, участь України у роботі міжнародних організацій інші питання зарубіжних зв'язків (4 лютого 1991 р. – 15 серпня 1991 р.). – 175 арк.
5. Політико-економічні фактори приватизації в Україні. Аналітична довідка. — К. [б. в.], 2007. – 6 с.
6. Бокало Н. Проблеми і перспективи демократизації в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі Вишеградської четвірки) / Наталія Бокало, Степан Трохимчук. – Львів : [б. в.], 2000. – 68 с.
7. Вовканич І. Трансформація суспільства в Чеській та Словацькій республіках: спільне і особливе процесу / І. Вовканич, І. Сюсько // Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ століття) : Матеріали міжнародної наукової конференції, 26–27 вересня 1996 р., Ужгород ІНДУ карпатознавства та ін. [Упоряд. І. Ф. Король, Редкол. : Г. В. Павленко (відп. ред.) та ін.]. – Ужгород : Госпрозрахунк. ред.-видвідд. Закарп. Ком. У справах преси та інформ., 1997. – С. 76–81.
8. Дубровський В. Умови завершення приватизації в Україні. Аналітичний звіт та рекомендації для Державної програми приватизації / В. Дубровський, О. Пасхавер, Л. Верховодова, Б. Блащик. — Варшава–Київ, 2007. — 92 с.
9. Копчак Б. З чехів за приватизацію також добре здерли / Богдан Копчак // Український журнал. – 2008. – № 7–8 (37). – С. 28–29.
10. Литвин В. Україна: Європа чи Євразія? / Володимир Литвин. – К. : Лі–Терра, 2004. – 512 с.
11. Мельниченко Б. Б. Політико-правові перетворення в Центрально-Східній Європі наприкінці ХХ ст. [Монографія] / Б. Б. Мельниченко. — Львів [б. в.], 2012. – 204 с.
12. Ревенко В. Л. Приватизація в Чехії і Словачії / В. Л. Ревенко, В. К. Черняк, І. В. Науменко. – К. : ВТП «Редакція газети «Ділова Україна»; вид-во «Скарбниця», 1995. – 190 с.